

ZAMONAVIY KRIMINOLOGIK NAZARIYALAR EVOLYUTSIYASI: AN'ANAVIY VA INNOVATSION MAKTABLAR

A'loxonov Muxammadmirzoxon Adhamxon o'g'li

*O'zbekiston Respublikasi
Kriminologiya tadqiqot instituti
ilmiy xodimi*

*научный сотрудник
Исследовательского
института криминологии
Республики Узбекистан*

*Researcher at the Research
Institute of Criminology of the
Republic of Uzbekistan*

Annotatsiya. Mazkur maqolada zamonaviy innovatsion maktablar – raqamli kriminologiya, sun'iy intellekt asosidagi tahlillar, kognitiv model, ekologik kriminologiya va postmodern yondashuvlar izchillikda tahlil qilingan. Har bir nazariy maktabning asosiy g'oyalari, namoyondalari va ilmiy asoslari yoritilib, an'anaviy va zamonaviy yondashuvlar o'rtasidagi integratsiya jarayonlari ko'rib chiqilgan, jinoyatchilikka qarshi kurashda nazariya va amaliyotni uyg'unlashtirish bo'yicha xulosalar hamda takliflar berilgan.

Kalit so'zlar: kriminologik nazariyalar, klassik kriminologiya, biogenetik nazariya, psixologik yondashuv, konflikt nazariya, raqamli kriminologiya, sun'iy intellekt, kognitiv kriminologiya, ekologik kriminologiya, postmodern kriminologiyasi.

EVOLUTION OF MODERN CRIMINOLOGICAL THEORIES: TRADITIONAL AND INNOVATIVE SCHOOLS

Abstract. This article consistently analyzes modern innovative schools - digital criminology, analysis based on artificial intelligence, cognitive model, ecological criminology, and postmodern approaches. The main ideas, representatives, and scientific foundations of each theoretical school are highlighted, the processes of harmony and integration between traditional and modern approaches are considered, and conclusions and proposals are made on the harmonization of theory and practice in the fight against crime.

Keywords: criminological theories, classical criminology, biogenetic theory, psychological approach, conflict theory, digital criminology, artificial intelligence, cognitive criminology, ecological criminology, postmodern criminology

Kriminologiya jinoyatchilik va unga qarshi kurash usullarini o'rganuvchi fandır. Ushbu fan tarixan turli nazariy maktablar rivojini boshdan kechirgan va har bir davr jinoyatchiligining sabablari va tabiatini turlicha talqin qilgan. Klassik kriminologik nazariyalar jamiyatdagi jinoyatchilikni tushuntirishda biryozqlama omillarga urg'u bergan: masalan, ayrim nazariyalar jinoyat sodir etishni insonning ijtimoiy muhitdan chetga chiqishi yoki ijtimoiy norma buzilishi bilan bog'lasa, boshqalari esa biologik xususiyatlar yoki psixologik omillarni sabab sifatida ko'rsatgan. Vaqt o'tishi bilan bunday yondashuvlar takomillashib, XX asrda iqtisodiy (ratsional tanlov) va konflikt (sinflar to'qnashuvi) nazariyalari ham shakllandi.

Zamonaviy innovatsion maktablar esa kriminologiyani yangi fan yutuqlari va jamiyatning raqamli transformatsiyasi bilan boyitmoqda. Bugungi kunda jinoyatchilik nafaqat an'anaviy

jinoyatchilik, balki kiberjinoyatlar, raqamli makondagi huquqbuzarliklar orqali namoyon bo'layotgani raqamli kriminologiya sohasi rivojiga turtki berdi.

Sun'iy intellekt va katta ma'lumotlar tahlili esa huquqni muhofaza qilish organlari faoliyatiga jadal joriy etilib, jinoyatchilikni bashorat qilish va oldini olish imkoniyatlarini kengaytirmoqda [1].

Zamonaviy kriminologik yondashuvlar globallasuv, raqamli texnologiyalarning rivojlanishi hamda fanlararo integratsiya ta'sirida shakllanib, jinoyatchilikni o'rganishda yangi ufqlarni ochmoqda. Nazarimda, kriminologiyadagi an'anaviy nazariy paradigmalarga yangicha yondashuv lozim, jumladan: *Raqamli jamiyatda jinoyatning mohiyati qanday o'zgaradi? Sun'iy intellekt jinoyatchilikni bashorat qila oladimi? Inson miyasi va ongini o'rganish jinoyatchiga tushunishda yordam beradimi? Atrof-muhit va ekologik omillar jinoyatga qanday ta'sir ko'rsatadi? Postmodern davrda "jinoyat" tushunchasining o'zi hozirda qanday qayta talqin etilmoqda?* Quyida shu savollar doirasida ayrim rivojlangan kriminologik innovatsion maktablar tahlil qilishga harakat qilamiz.

Raqamli kriminologiya – kriminologiya fanining raqamli jamiyat sharoitidagi jinoyat va jazoni o'rganishga ixtisoslashgan yangi yo'nalishi. Raqamli texnologiyalar hayotimizning barcha jabhalariga kirib borishi natijasida jinoyatchilik ham yangi ko'rinishlar oldi: kiberjinoyatlar, xususan, kiberfiribgarlik, xakerlik, shaxsiy ma'lumotlarni o'g'irlash, onlayn tovlamachilik kabi yangi jinoyatlar paydo bo'ldi. Raqamli kriminologiya avvalgi "kiberjinoyatchilik" mavzularini yanada kengaytirib, raqamli jamiyatda jinoyat va odil sudlovning barcha jihatlarini qamrab oladi.

Tadqiqotchilar endi nafaqat o'ziga xos texnologik jinoyatlarga (masalan, kompyuter viruslari tarqatish) e'tibor qaratmoqdalar, balki raqamli platformalardagi ijtimoiy jarayonlar – jinoyatni targ'ib qiluvchi onlayn submadaniyatlar, internet orqali adolat izlovchi fuqarolar harakati (masalan, jamoatchilik tomonidan jinoyatchilarni fosh etish – digilantizm), ijtimoiy tarmoqlarda nafrat so'zlari tarqalishi – bularning barchasi kriminologiyaning tadqiqot obyektiga aylanmoqda.

Masalan, A.Powell va hamkorlari "Raqamli kriminologiya: Raqamli jamiyatda jinoyat va adolat" kitobida raqamli jamiyat sharoitida jinoyat sodir etilishi va jinoyatga munosabatda sodir bo'layotgan konseptual siljishlarni tahlil qilganlar [2].

Ular yangi "texnoijtimoiy kriminologiya" konsepsiyasini ilgari surib, jinoyatning onlayn muhitda namoyon bo'lishi jamiyatdagi keng ijtimoiy munosabatlar va media-madaniyat bilan uzviy bog'liq ekanini ta'kidlaydilar. Raqamli kriminologiyaning vujudga kelishi kriminologiya fanini bir necha boshqa sohalar (axborot texnologiyalari, multimedia kommunikatsiyalari, kiberxavfsizlik) bilan yaqindan aloqador qilib, multidisiplinar tadqiqotlarni talab qilmoqda.

Sun'iy intellekt asosidagi tahlillar – kriminologiyada so'nggi yillarda paydo bo'lgan eng innovatsion yo'nalishlardan biri. Katta hajmdagi ma'lumotlarni (big data) sun'iy intellekt yordamida qayta ishlash orqali jinoyatlarni oldindan bashorat qilish, xavfli hudud va shaxslarni aniqlash imkoniyati paydo bo'lmoqda. Ko'plab davlatlarda huquqni muhofaza qilish organlari *prediktiv politsiyachilik* (bashoratlovchi politsiya) tizimlarini sinovdan o'tkazmoqda. Sun'iy intellekt algoritmlari jinoyat sodir etilgan joy va vaqt haqidagi katta tarixiy bazalarni o'rgangan holda, qaysi hududda va qachon jinoyat sodir bo'lish ehtimoli yuqoriligini hisoblab chiqishi mumkin. Deloitte kompaniyasining bir tadqiqotida keltirilishicha, aqlli texnologiyalar (xususan, AI)dan samarali foydalanuvchi shaharlar jinoyatchilik darajasini 30-40 foizga pasaytirishga, tezkor xizmatlarning voqea joyiga yetib kelish vaqtini esa 20-35 foizga qisqartirishga erishishi mumkinligi ma'lum qilingan.

Shu bilan birga, AI huquqni muhofaza qilishda boshqa yo'nalishlarda ham qo'llanilmoqda, masalan, yuzidan tanib olish (facial recognition) texnologiyalari qidiruvdagi jinoyatchilarni aniqlashga yordam bermoqda, intelligent kuzatuv kameralar olomon to'planishidan tortib, shubhali harakatlargacha avtomatik tahlil qila olmoqda. AQSH Milliy Adliya institutining hisobotlarida

sun'iy intellekt tergov jarayonida videoyozuvlarni tahlil qilish, gumondorlarning xatti-harakatidan ularning qurol-yarog'i bor-yo'qligini aniqlash, jinoyat joyidagi dalillarni avtomatik saralash kabi ishlarni yengillashtirishi ko'rsatilgan [3].

AI yordamida jinoyatchilikka qarshi kurashishda Yevropada ham bir qator tajribalar o'tkazilmoqda, jumladan, Buyuk Britaniyada PredPol dasturi [4], Niderlandiyada Crime Anticipation System [5] sinovdan o'tdi. Albatta, sun'iy intellekt imkoniyatlari bilan bir qatorda, jiddiy muammolar ham yuzaga chiqmoqda: shaxsiy hayot daxlsizligi (privacy), ma'lumotlarda tarafkashlik (data bias) tufayli AIning noxolis qarorlari hamda AIni qo'llashdagi huquqiy va axloqiy chegaralar. Biroq, to'g'ri yondashuv bilan sun'iy intellekt kriminologik tahlillarning aniqligi va tezkorligini oshirishda bebaho qurol bo'lib xizmat qilishi mumkin.

Kognitiv model va kriminologiya – inson tafakkuri va ong faoliyati jarayonlarini jinoiy xulqni tushuntirishga tatbiq etuvchi yondashuv. Kognitiv kriminologiya, asosan, psixologiya fanining kognitiv psixologiya yo'nalishiga tayansa-da, uni alohida innovatsion maktab sifatida ajratish mumkin, chunki u jinoyatchining fikrlash jarayonlari, qaror qabul qilish uslubi, axloqiy rivojlanishi kabi masalalarni markazga qo'yadi. Kognitiv nazariya tarafdorlari jinoyatchilarda muayyan kognitiv nuqsonlar bo'lishi mumkin deb hisoblashadi, ya'ni ko'plab jinoyatchilar ijtimoiy moslashuv uchun zarur bo'lgan ba'zi aqliy ko'nikmalarni shakllantirishda ortda qolgan bo'lishadi.

Masalan, AQSH va Kanadada R.Ross va E.Fabiano tomonidan ishlab chiqilgan kognitiv modelga ko'ra, jinoyatchilarning aksariyati bolalik va o'smirlik davrida muhim ijtimoiy kognitiv ko'nikmalarni (muammoni hal etish, empatiya, impulslarni nazorat qilish kabi) to'liq o'zlashtirmagan bo'ladi. Natijada, ular muayyan vaziyatlarda tajovuzkorlikka yoki noqonuniy yo'lga osonroq beriladilar. Ushbu model jinoyatchilar bilan axloq tuzatish ishlari olib borishda (masalan, qamoqxonalarda reabilitatsiya dasturlari) kognitiv trening va terapiya samarali bo'lishini ilmiy jihatdan asoslab berdi [6].

“Ekologik kriminologiya” atamasi ikki xil ma'noda qo'llaniladi: *birinchisi*, jinoyatchilikning hududiy, geografik va ijtimoiy makon bilan bog'liqligini o'rganuvchi an'anaviy ijtimoiy ekologik yondashuv; *ikkinchisi*, atrof-muhitga qarshi jinoyatlar va ekologik adolat masalalarini o'rganadigan zamonaviy yashil (green) kriminologiya. Hozirgi zamonda bu ikki tushuncha bir-birini to'ldirib, keng ma'noda “ekologik kriminologiya” deya atalmoqda. Yashil kriminologiya – atrof-muhitga zarar yetkazuvchi huquqbuzarliklarni va ekologik adolatni o'rganishga ixtisoslashgan yangi soha. M.Lynch 1990-yilda “yashil kriminologiya” atamasini fanda muomalaga kiritgan bo'lib, bugungi kunda ushbu yo'nalishda jahon miqyosida ko'plab tadqiqotlar olib borilmoqda [7].

Yashil kriminologiya nafaqat an'anaviy ma'nodagi jinoyatlar (masalan, noqonuniy ov qilish, noqonuniy chiqindilarni to'kish, brakonyerlik) bilan cheklanadi, balki keng ma'noda *environmental harm* – atrof-muhit va ekologik tizimlarga zarar yetkazuvchi harakatlarni ham o'rganadi. Masalan, iqlim o'zgarishiga olib keluvchi faoliyat, yirik korporatsiyalarning tabiatga yetkazgan talafotlari (korporativ ekologik jinoyatlar), hayvonlarga nisbatan shafqatsizlik holatlari – bularning barchasi yashil kriminologiya doirasida tahlil qilinadi.

Postmodern yondashuvlar kriminologiyada so'nggi chorak asrda shakllangan bo'lib, ular modernizm davridagi “katta nazariya”larni (metanarrativlarni) tanqidiy qayta ko'rib chiqadi. Postmodern kriminologlar jinoyat va jazo tushunchalarini absolyut kategoriyalar emas, balki ijtimoiy konstruksiya deb biladi. Ular nazarida, jinoyat nima ekanini aniqlash – bu hokimiyatga ega guruhlarining irodasini boshqa guruhlariga zo'rlab o'tkazish vositasi. Masalan, postmodernistlar fikricha, jinoyat to'g'risidagi qonunlar tili (“yuridik jargon”) hokim sinfning g'oyalarini mustahkamlab, mustamlaka va patriarxat kabi tuzumlarni davom ettiradi.

Umuman olganda, zamonaviy innovatsion maktablar kriminologiya fanini ijobiy ma'noda ancha murakkablashtirdi va boyitdi. Agar klassik yondashuvlar jinoyatchilikni yakka chegaralangan sabablar orqali tushuntirishga intilgan bo'lsa, bugungi yondashuvlar jinoyatni ko'p qirrali, turli omillar tutashgan hodisa sifatida ko'radi.

Raqamli va AI yondashuvlar texnologik omillarni qo'shsa, kognitiv yondashuv inson ongini qo'shadi, ekologik yondashuv makon va tabiatni hisobga oladi, postmodern yondashuv esa ijtimoiy-ma'naviy diskurslarni tahlilga kiritadi. Endi kriminologiya multidisiplinar (ko'p fanli) sohaga aylangan bo'lib, huquqshunoslik, sotsiologiya, psixologiya, informatika, biologiya, siyosatshunoslik, pedagogika, ekologiya va falsafa bilan chegaradosh ilmiy mintaqada faoliyat yuritmoqda.

An'anaviy va zamonaviy yondashuvlar integratsiyasi. Kriminologiya fani o'z tarixida turli qarashlarni ko'rgan bo'lsa-da, bugungi kunda ularni integratsiyalash tendensiyasi kuchaymoqda. Integrativ nazariyalar bir vaqtning o'zida bir nechta omillarni hisobga olgan holda jinoyatchilikni tushuntirishga intiladi. Masalan, hozirgi vaqtda biosotsial kriminologiya jadal rivojlanib, jinoyatga moyillikni izohlashda genetik va biologik omillarni ijtimoiy tarbiya va muhit bilan birga ko'rib chiqmoqda. Bu yondashuv Lombrozo davridagi deterministik biologizmni takrorlamaydi, balki zamonaviy genetika (masalan, MAOA geni mutatsiyasi) va nevrologiya (miyada impulsni boshqaruvchi markazlar faoliyati) ma'lumotlarini inobatga olib, ular faqat ma'lum sharoitda (negativ ijtimoiy muhit, zo'ravonlikka to'la atrof) jinoyatga olib borishi mumkinligini ta'kidlaydi.

Shuningdek, *sotsiopsixologik integratsiya* ham ko'zga tashlanadi. Masalan, D. Elliotning integratsion nazariyasi Mertonning anomiya nazariyasini Sutherlandning differensial assotsiatsiyasi va Xirshi (Hirschi)ning ijtimoiy bog'lanish nazariyasi bilan uyg'unlashtirib, yoshlar jinoyatchiligining ko'p qirrali modelini taklif etgan.

Bundan tashqari, *hayotiy kechmish nazariyalari* (life-course criminology) doirasida T. Moffitt, J. Laub va R. Sampson kabi olimlar biologik yoshga bog'liq xulq-atvor o'zgarishlarini ijtimoiy hodisalar (oilalar qurish, ishga joylashish) bilan bog'lab tahlil qilmoqdalar. Masalan, Moffitt yosh jinoyatchilarni "hayotiy davomiy" va "o'tkinchi" turlarga ajratib, birinchilarida ehtimol genetik-nevrologik omillar kuchliroq bo'lishi, ikkinchilarida esa o'smirlik davri submadaniyat ta'siri hal qiluvchi ekani nazariga oladi. An'anaviy va innovatsion qarashlarning uyg'unligi ham nazariyada, ham amaliyotda kuzatilmoqda [8].

Shu tariqa, bugungi kunda kriminologiyada bir-biridan ajralgan "maktab"lar emas, balki *birlashgan va o'zaro ko'priklar qurayotgan nazariyalar* mavjud deyish mumkin. Kriminolog olimlar hayotiy haqiqatning murakkabligini e'tiborga olib, *mono-faktorli* tushuntirishlardan qochishga harakat qilmoqdalar. Bu tendensiya, ayniqsa, global xavfsizlik muammolari (terrorizm, transmilliy uyushgan jinoyatchilik, kiberjinoyatlar)ni tushuntirishda yaqqol ko'rinadi, masalan, xalqaro terrorizmga qarshi kurashda sotsiologlar uning ijtimoiy ildizlarini (diskriminatsiya, iqtisodiy nochorlik) o'rgansa, psixologlar terrorchilarning radikallashtirish jarayonidagi shaxsiy omillarni tahlil qilmoqda, siyosatshunoslar esa geopolitik sabablarni keltirmoqda. Kriminologiya esa shu bilimlarni integratsiyalovchi platforma vazifasini bajarmoqda.

Xulosa qilish mumkinki, kriminologik nazariyalar evolyutsiyasida bugungi bosqich o'ziga xos *sintez bosqichi bo'lib*, unda avvalgi nazariy meros *yangicha texnologik va ilmiy yutuqlar yordamida boyitilmoqda*. Bu integratsiya ilmiy haqiqatga yaqinlashish va jinoyatchilikni yanada to'liqroq tushuntirishga xizmat qiladi. Shu bilan birga, integratsiya jarayonida har bir nazariyaning muhim jihatlari yo'qolib ketmasligi, birining ikkinchisi ichida erimagani holda, muvozanat saqlanishi lozim. Bu masala bo'yicha ilmiy bahslar davom etmoqda va ehtimol yangi nazariy maktablar ham paydo bo'lishi mumkin. Kriminologik nazariyalar evolyutsiyasi davomida an'anaviy maktablar va

zamonaviy innovatsion yondashuvlar o‘zaro boyish va bir-birini to‘ldirish jarayonini boshdan kechirmoqda.

Klassik nazariyalar jinoyatchilikni tushuntirishda fundamental tushunchalar va paradigmani yaratib berdi: ijtimoiy-normativ yondashuv jamiyatdagi tartib-qoidalar buzilishi oqibatlarini ko‘rsatsa, biogenetik va psixologik nazariyalar jinoyatchining shaxsiga doir chuqur omillarni ochib berdi, iqtisodiy nazariya ongli qaror va manfaatdorlik elementini olib kirdi, konflikt nazariyalari esa “jinoyat” tushunchasining nisbiy va hokimiyatga bog‘liqligini fosh etdi.

Zamonaviy maktablar esa ushbu boy merosni yangi davr talablariga moslab qayta ko‘rib chiqmoqda va kengaytirmoqda. Raqamli kriminologiya va sun‘iy intellekt tahlillari jinoyatchilikni yangi ko‘rinishlarini o‘rganish hamda ularni oldindan ko‘ra bilish imkonini bermoqda. Kognitiv model psixologik nazariyalarni yangi nevrologik bilimlar bilan boyitib, jinoyatchilarni tuzatishda samarali yo‘llarni taklif qilmoqda. Ekologik kriminologiya makon va tabiat omillarini e‘tiborga olib, kriminologiyani globallashtirgan muammolar (masalan, ekologik jinoyatlar, transmilliy jinoyatlar) yechimiga yo‘naltiryapti. Postmodern yondashuvlar esa bizga huquqiy tushunchalarni tanqidiy ko‘z bilan ko‘rib, adolat va jinoyatga yangicha falsafiy yondashuvlarni bermoqda.

Yuqoridagi tahlillar asosida quyidagi ilmiy xulosalar va takliflar shakllantirildi:

Kriminologik tadqiqotlarda integrativ metodlarni kuchaytirish. O‘zbekistonda va umuman kriminologiya sohasida tadqiqotchilar monodisiplinar yondashuvdan ko‘proq interdisiplinar yondashuvga o‘tishlari lozim. Masalan, jinoyatchilikni tadqiq etishda sotsiolog, psixolog, pedagog, IT mutaxassisi, huquqshunos va tegishli soha vakillari hamkorlikda ishlaydigan tadqiqot jamoalari tashkil etish maqsadga muvofiq. Bu turli nazariyalarni bir loyihada qo‘llab, yaxlit tasavvur hosil qilishga yordam beradi.

Sun‘iy intellekt va raqamli texnologiyalarni mas‘uliyat bilan joriy etish. Prediktiv politsiyachilik va data-tahlil usullari samarali natija berishi uchun ularning algoritmlari shaffof va noxolislikdan xoli bo‘lishi kerak. Xalqaro tajribadan ma‘lumki, AI noto‘g‘ri sozlangan, ayrim guruhlariga nisbatan diskriminatsion xulosalar berishi mumkin (masalan, AQSHda ba‘zi prediktiv dasturlar ozchilik millatlarni “yuqori xavfli” deb nohaq baholagan holatlar kuzatilgan). Bunday xatolarga yo‘l qo‘ymaslik uchun AI tizimlarini doimiy audit va takomillashtirish talab etiladi.

Kriminologiya ta‘limida fanlararo yondashuv. Yuridik oliy o‘quv yurtlarida kriminologiya o‘quv dasturlarini yangilash, ularga raqamli texnologiyalar, kognitiv psixologiya, ekologik huquq elementlarini qo‘shish lozim. Masalan, kriminologiya darsliklarining yangi nashrlarida raqamli kriminologiya va yashil kriminologiya bo‘yicha alohida boblar kiritilishi maqsadga muvofiqdir. Bu kelajak kadrlari ushbu yo‘nalishlarda bilim olishini ta‘minlaydi.

Kriminologiya fani doimo jamiyatdagi o‘zgarishlarga moslashib boruvchi *tirik fan hisoblanadi*. Uning klassik asoslari mustahkam zamin bo‘lib xizmat qilsa-da, yangi tahdidlar, yangi bilimlar paydo bo‘lishi bilan yangicha nazariy yondashuvlar zarurati vujudga keladi. Bugungi kunda raqamli texnologiyalar asrida, globallashtirgan va murakkab jamiyatda kriminologiya fanidan jinoyatchilikni kompleks tushuntirib, samarali oldini olish choralari taklif qila oladigan darajada yuksalish talab etiladi. Bu yo‘lda klassik va innovatsion nazariyalar bir-biriga qarama-qarshi emas, balki bir-birini to‘ldiruvchi manbalar sifatida qaralishi zarur.

Foydalanilgan manbalar / References

1. Deloitte US | Together Makes Progress // web-site // Global news.
2. Anastasia Powell, Gregory Stratton, Robin Cameron // Digital Criminology // Crime and Justice in Digital Society book.
3. <https://www.policechiefmagazine.org/category/topics/global-policing>
4. https://en.wikipedia.org/wiki/Predictive_policing
5. <https://algoritmes.overheid.nl/en/algoritme/oorg10264/81228922/crime-anticipation-system-cas>
6. Cognitive Model of Crime and Delinquency Prevention and Rehabilitation - Assessment Procedures // <https://www.ojp.gov>.
7. https://en.wikipedia.org/wiki/Green_criminology
8. Arjan a. j., Blokland and Paul Nieuwbeerta // Life Course Criminology book.

